

Słowo wstępne

Badania nad polowaniami na czarownice i procesami o czary mają długoletnią tradycję w zachodniej historiografii, a rozpoczęły się już w końcu XVIII w. Po pewnym zahamowaniu po drugiej wojnie światowej zainteresowanie tą tematyką odżyło w latach sześćdziesiątych XX w. i z czasem analizy badaczy zaczęły odgrywać coraz bardziej znaczącą rolę w badaniach historycznych¹. Obecnie literatura na temat polowania na czarownice w okresie wczesnonowożytnym jest olbrzymia, i praktycznie nie do ogarnięcia dla pojedynczego badacza.

Zupełnie inaczej wygląda sytuacja w polskiej historiografii², w której problematyka ta nadal znajduje się na marginesie badań. Pierwszy syntetyczny artykuł na temat czarownic i czarów w Polsce ukazał się w końcu XIX w. na łamach czasopisma etnograficznego „Wisła”, a jego autorem był Jan Karłowicz³. Należy dodać, że prawie w tym samym czasie został opublikowany w języku niemieckim obszerny tekst pastora Theodora Warmińskiego poświęcony procesom o czary w dawnej Polsce⁴. Podsumowaniem polskich badań historycznych i etnograficznych prowadzonych w XIX w. na temat czarów i czarownic było hasło zamieszczone przez Zygmunta Glogera w jego *Encyklopedii staropolskiej* wydanej w 1900 r.⁵

¹ Historię badań omówił m.in. Wolfgang Behringer, *Geschichte der Hexenforschung*, [w:] *Wider alle Hexerei und Teufelswerk. Die europäische Hexenverfolgung und ihre Auswirkungen auf Südwestdeutschland*, hrsg. S. Lorenz, J.M. Schmidt, Ostfildern 2004, s. 485–668. *Vide* też: M. Gaskill, *The Pursuit of Reality: Recent Research into the History of Witchcraft*, „The Historical Journal” 2008, vol. LI, iusse 4, s. 1069–1088, gdzie stwierdzenie, że trzy ostatnie wieki badań nad procesami czarownic można podsumować jako następującą sekwencję: racjonalizm, romantyzm, relatywizm, realizm.

² Ostatnio polskie badania omówili: P. Kreuz, *Kouzelnické a čarodějnické procesy v Polsku v 16.–18. Století. Přehled novějšího bádání a stručný nástin vývoje*, [w:] *Alis volat propriis. Sborník příspěvků k životnímu jubileu Ludmily Subitkovi*, ed. H. Jordankova, Bern 2016, s. 220–237; Ł. Hajdrych, *Polska historiografia procesów o czary. Zarys problemu*, „Historia@Teoria” 2017, s. 209–221.

³ J. Karłowicz, *Czary i czarownice w Polsce*, „Wisła” 1887, t. I, s. 14–20, 56–62, 93–99, 136–143, 172–178 i 213–222.

⁴ T. Warmiński, *Die Hexenprozesse im ehemaligen Polen*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für Netzedistrikt zu Bromberg” 1892, s. 27–89.

⁵ Z. Gloger, *Czary i czarownice*, [w:] idem, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. I, Warszawa 1900 (reprint: 1985), s. 266–348.

W 1924 r. Julian Tuwim opublikował pracę na temat czarów i czartów polskich, zawierającą również wypisy źródłowe, przede wszystkim z wydawnictw źródłowych⁶. Rok później na łamach „Ludu”, będącego organem Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, czasopisma wychodzącego do dzisiaj, Kazimierz Sochaniewicz zamieścił referat wygłoszony na XII Zjeździe Lekarzy i Przyrodników w Warszawie, w którym nawoływał do systematycznego wydawania materiałów źródłowych związanych z procesami o czary, które toczyły się w Rzeczypospolitej, w celu „umożliwienia systematycznej i zorganizowanej pracy na polu zagadnień związanych z demonologią, czarodziejstwem, czarami, zaklinaniem itp.”⁷.

Apel Kazimierza Sochaniewicza spotkał się z bardzo umiarkowanym odzewem wśród historyków i etnografów, którzy sporadycznie publikowali teksty i materiały źródłowe dotyczące czarów i związanych z nimi procesów. Wymienić trzeba artykuły Karola Koranyi poświęcone czarom w postępowaniu sądowym i łysej górze⁸. W 1933 r. ukazała się natomiast niewielka praca Tadeusza Łopalewskiego na temat procesów o czary na Litwie⁹.

Po 1945 r. interesującą nas tematykę podjął przede wszystkim Bogdan Baranowski. W 1952 r. została opublikowana jego praca na temat procesów czarownic w Polsce w XVII i XVIII w.¹⁰, oparta jednak na materiale źródłowym dotyczącym właściwie tylko Wielkopolski. Po latach zaś doczekała się bardzo krytycznej recenzji Małgorzaty Pilaszek¹¹.

W okresie powojennym ukazywały się przede wszystkim wydawnictwa źródłowe (dotyczące najczęściej jednego procesu) i niezbyt liczne artykuły poświęcone problematyce czarów i związanych z nimi procesów (m.in. Janusza Tazbira¹² i Stanisława Salmonowicza¹³). Wydany w 2000 r. tom studiów pod wielce obiecującym tytułem *Czarownice* jest w rzeczywistości poświęcony „różnorodnym anomaliami w obrębie pochówków spotykanych na cmentarzyskach różnych kultur i różnych okresów chronologicznych”¹⁴.

⁶ J. Tuwim, *Czary i czarty polskie oraz wypisy czarnoksiężskie*, Warszawa 1924.

⁷ K. Sochaniewicz, *O potrzebie systematycznego wydawnictwa materiałów do historii procesów o czary w Polsce*, „Lud” 1925, seria 2, t. IV, s. 165–169, tu s. 166.

⁸ K. Koranyi, *Czary w postępowaniu sądowym (szkieł prawnie-etnologiczny)*, „Lud” 1926, t. V(XXV), s. 7–18; idem, *Czary i gusła przed sądami kościelnymi w Polsce w XV i pierwszej połowie XVI w.*, „Lud” 1927, t. VI(XXVI), s. 1–25; idem, *Łysa Góra. Studium z dziejów wierzeń ludowych w Polsce w XVII i XVIII w.*, „Lud” 1928, t. VII(XXVII), s. 57–73; idem, *Ze studiów nad wierzeniami w historii prawa karnego. I. Beczka czarownic*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny” 1928, t. V, z. 2, s. 3–43 [403–443].

⁹ T. Łopalewski, *Czarownice litewskie*, Warszawa 1933.

¹⁰ B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Łódź 1952.

¹¹ M. Pilaszek, *Procesy czarownic w Polsce w XVI–XVIII w. Nowe aspekty. Uwagi na marginesie pracy B. Baranowskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1998, t. XLII, s. 81–103.

¹² J. Tazbir, *Procesy o czary*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1978, t. XXIII, s. 151–177; idem, *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa 1987, s. 139–163.

¹³ S. Salmonowicz, *Procesy o czary w Polsce. Próba rozważań modelowych*, [w:] *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2000, s. 303–321.

¹⁴ J. Wrzesiński, *Dlaczego czarownice? – Wstęp*, [w:] *Czarownice*, red. J. Wrzesiński, Wrocław–Sobótka 2000 (= *Funeralia Lednickie* 2), s. 5.

Taki stan badań nad procesami o czary w Polsce spowodował, że w 1996 r. Edward Potkowski napisał:

Tematyka czarownictwa w Polsce jest jednak ciągle jeszcze obszarem mało zbadanym. Brak jeszcze u nas prac opartych na solidnych studiach źródłowych, które nawiązywałyby do współczesnych badań obcych, stosujących do opisu i analizy zjawiska czarów i czarownic modele antropologii, socjologii, religioznawstwa porównawczego, nawet psychoanalizy. Brak zatem studiów, które w wypowiedziach źródeł historycznych starałyby się odkryć bardzo złożoną rzeczywistość historyczną, a nie jak dotąd – uproszczoną, charakteryzowaną jednym lub kilkoma elementami¹⁵.

Brak większego zainteresowania procesami o czary i dziejami niższych warstw społecznych wynika z tego, jak słusznie zauważył filozof kultury Andrzej Leder, że historiografia polska ostatnich dziesięcioleci skupiona jest na dziejach „narodu szlacheckiego”¹⁶.

Mimo braku szerszych badań podstawowych, w XXI w. ukazały się trzy nowe syntezy dotyczące polowania na czarowników i czarownice w państwie polsko-litewskim w czasach wczesnonowożytnych. Ich autorami są Małgorzata Pilaszek¹⁷ oraz dwoje zagranicznych badaczy Michael Oestling¹⁸ i Wanda Wyporska¹⁹. Praca autorstwa drugiej z wymienionych ma jednak mylący tytuł, gdyż w rzeczywistości omawia jedynie procesy o czary w Wielkopolsce²⁰ i to z licznymi brakami źródłowymi. Nie miejsce tu na bliższe omówienie tych prac (z których najlepiej udokumentowana jest praca M. Pilaszek), należy jednak stwierdzić, że nadal istnieje potrzeba przeprowadzenia szerokich badań źródłowych w archiwach polskich i napisania na ich podstawie nowej syntezy procesów o czary w państwie polsko-litewskim w XVI–XVIII w.

W kolejnym tomie serii wydawniczej „Folia Historica” prezentujemy zbiór ośmiu artykułów, które są rezultatem studiów doświadczonych w ogromnej większości badaczy z Uniwersytetu w Białymstoku, Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytetu Wrocławskiego, Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie, Archiwum Miasta Stołecznego Pragi oraz Hexenmuseum w Penzlinie. Sześcioro z nich to samodzielni pracownicy nauki, jedna osoba legitymuje się stopniem doktora, a jedna pracuje nad przygotowaniem

¹⁵ E. Potkowski, *Dzieje czarownicy – od historiografii problemu do antropologii historycznej*, [w:] *Pochwała historii powszechnej. Księga ofiarowana prof. dr. hab. Andrzejowi Bartnickiemu w dwudziestą rocznicę utworzenia Ośrodka Studiów Amerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego i w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Z. Kwiecień, K. Michałek, L. Mularska-Andziak, H. Parafianowicz, Warszawa 1996, s. 74–75.

¹⁶ A. Leder, *Przeźniona rewolucja. Ćwiczenie z logiki historycznej*, Warszawa 2014, s. 99.

¹⁷ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII*, Kraków 2008.

¹⁸ M. Ostling, *Between the Devil and the Host: Imagining Witchcraft in Early Modern Poland*, New York 2012.

¹⁹ W. Wyporska, *Witchcraft in Early Modern Poland, 1500–1800*, Basingstoke 2013.

²⁰ J. Wijaczka, *Procesy o czary w Wielkopolsce w XVI–XVIII wieku*, „Czas Przeszły. Poznańskie Studia Historyczne” 2017, t. IV, s. 177–190.

rozprawy doktorskiej. Sześcioro autorów to badacze polscy. Dwoje zaś pozostałych to historycy reprezentujący naukę czeską i niemiecką. Wszystkie publikowane tu teksty związane są bezpośrednio lub też pośrednio z zasygnalizowaną powyżej problematyką procesów o czary w epoce nowożytnej, co dało nam podstawę do tego, by pokusić się o nadanie temu tomowi naszego czasopisma charakteru *sui generis* monografii wieloautorskiej. Warto też wspomnieć o jednym istotnym *novum*. Do tej pory na łamach „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” publikowaliśmy wyłącznie teksty w języku polskim. Tym razem jednak zdecydowaliśmy się odstąpić od tłumaczenia artykułu przygotowanego w języku niemieckim. Pozwalamy sobie wyrazić nadzieję, że spotka się to z aprobatą i zrozumieniem ze strony naszych Czytelników.

Spectrum problemów badawczych związanych z polowaniami na czarownice i czarowników we wczesnonowożytnej Europie obejmuje także, wbrew pozorom, bardzo wiele zagadnień związanych z dniem codziennym. Znajduje to odzwierciedlenie w niniejszym tomie, zawierającym artykuły poświęcone różnym aspektom procesów o czary. O zajmowanie się przestępstwem czarostwa i zawieranie paktu z diablem w XVI–XVIII w. oskarżano przede wszystkim kobiety. W związku z tym ponad 80% z około 50 000 osób straconych na mocy wyroków zapadłych w procesach stanowiły właśnie kobiety. Dlatego też problematyce badań nad historią kobiet we wczesnonowożytnej Polsce poświęcił swój tekst **Cezary Kukło**, a **Bernadetta Manys** przedstawiła obraz czarownicy w najnowszej polskiej historiografii procesów o czary. **Igor Kąkolowski** zajął się natomiast problemem chorób psychicznych i podjął próbę wyjaśnienia tego, dlaczego ich nazwy, jak choćby melancholia, są rodzaju żeńskiego. Postępowania sądowe w sprawach o czary dotyczyły mieszkańców miast. O najważniejszych procesach przeciwko osobom oskarżanym o uprawianie magii i czarów w Pradze w XVI i pierwszej połowie XVII w. traktuje artykuł **Petra Kreuza**. O wiele częściej problem ten dotyczył jednak mieszkańców wsi. Procesy o czary w Mnichowie, jednej z wsi wielkopolskich w drugiej połowie XVII stulecia omówił z kolei **Jacek Wijaczka**. W epoce nowożytnej panowało dość powszechne przekonanie, że czarownice i czarownicy spotykali się cyklicznie z diablem, aby oddawać mu hołd i odbierać polecenia. Owe spotkania, zwane sabatami, odbywały się w różnych miejscach. Tej właśnie kwestii swój artykuł poświęciła **Karolina Wojtucka**. Materiały źródłowe wskazują, że mieszkańcy wczesnonowożytnej Europy wierzyli, że czarownice i czarownicy nawet po śmierci nie zaprzestają swej szkodliwej działalności. Problem ten znalazł odzwierciedlenie w tekście **Daniela Wojtuckiego**. W potocznej świadomości dzisiejszych mieszkańców Europy postać czarownicy (mężczyzna-czarownik praktycznie się w tych wyobrażeniach nie pojawia) funkcjonuje bardzo stereotypowo, najczęściej jako starej, brzydkiej, złośliwej kobiety latającej na miotle, którą straszy się dzieci. Pojawia się w tym miejscu bardzo istotne pytanie: w jaki sposób walczyć z tym stereotypem i ukazać prawdziwy obraz wydarzeń rozgrywających się we wczesnonowożytnej Europie, gdy tysiące kobiet wysłano na stosy lub też uczyniono kalekami w efekcie okrutnych tortur, którym

je poddawano, aby uzyskać przyznanie się do winy? Na przykładzie Hexenmuseum w Penzlinie omówiła ten problem w swoim studium **Andrea Rudolph**.

Przed kilkunastu laty Robin Briggs stwierdził, że we wczesnonowożytnej Europie wyimaginowany świat czarownic i czarowników okazał się bardzo skuteczny w rozwiązywaniu trudno wytłumaczalnych codziennych trudności i niezrozumiałych wydarzeń, a ludzie, wierząc w diabła i czarownice, radzili sobie w ten sposób m.in. z wewnętrznymi lękami²¹. Nie można więc lekceważyć i nie doceniać tego problemu w dziejach społecznych epoki wczesnonowożytnej.

Zbigniew Anusik

Uniwersytet Łódzki / University of Lodz

 <https://orcid.org/0000-0002-5483-4970>

Jacek Wijaczka

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu /
Nicolaus Copernicus University in Toruń

 <https://orcid.org/0000-0003-4546-6878>

Bibliografia (Bibliography)

Opracowania

Baranowski B. *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Łódź 1952.

Behringer W., *Geschichte der Hexenforschung*, [w:] *Wider alle Hexerei und Teufelswerk. Die europäische Hexenverfolgung und ihre Auswirkungen auf Südwestdeutschland*, hrsg. S. Lorenz, J.M. Schmidt, Ostfildern 2004, s. 485–668.

Briggs R., „By the Strength of Fancie”. *Witchcraft and the Early Modern Imagination*, „Folklore” 2004, vol. CXV, No. 3, s. 259–272.

Gaskill M., *The Pursuit of Reality: Recent Research into the History of Witchcraft*, „The Historical Journal” 2008, vol. LI, iusse 4, s. 1069–1088.

Gloger Z., *Czary i czarownice*, [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. I, Warszawa 1900 (reprint: 1985), s. 266–348.

Hajdrych Ł., *Polska historiografia procesów o czary. Zarys problemu*, „Historia@Teoria” 2017, s. 209–221.

Karłowicz J., *Czary i czarownice w Polsce*, „Wisła” 1887, t. I, s. 14–20, 56–62, 93–99, 136–143, 172–178 i 213–222.

²¹ R. Briggs, „By the Strength of Fancie”. *Witchcraft and the Early Modern Imagination*, „Folklore” 2004, vol. CXV, No. 3, s. 271.

- Koranyi K., *Czary i gusta przed sądami kościelnymi w Polsce w XV i pierwszej połowie XVI w.*, „Lud” 1927, t. VI(XXVI), s. 1–25.
- Koranyi K., *Czary w postępowaniu sądowym (szkic prawn-etnologiczny)*, „Lud” 1926, t. V(XXV), s. 7–18.
- Koranyi K., *Łysa Góra. Studium z dziejów wierzeń ludowych w Polsce w XVII i XVIII w.*, „Lud” 1928, t. VII(XXVII), s. 57–73.
- Koranyi K., *Ze studiów nad wierzeniami w historii prawa karnego. I. Beczka czarownic*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny” 1928, t. V, z. 2, s. 3–43 [403–443].
- Kreuz P., *Kouzelnické a čarodějnické procesy v Polsku v 16.–18. Století. Přehled novějšího bádání a stručný nástin vývoje*, [w:] *Alis volat propriis. Sborník příspěvků k životnímu jubileu Ludmily Subitkovi*, ed. H. Jordankova, Bern 2016, s. 220–237.
- Leder A., *Prześniona rewolucja. Ćwiczenie z logiki historycznej*, Warszawa 2014.
- Łopalewski T., *Czarownice litewskie*, Warszawa 1933.
- Ostling M., *Between the Devil and the Host: Imagining Witchcraft in Early Modern Poland*, New York 2012.
- Pilaszek M., *Procesy czarownic w Polsce w XVI–XVIII w. Nowe aspekty. Uwagi na marginesie pracy B. Baranowskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1998, t. XLII, s. 81–103.
- Pilaszek M., *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII*, Kraków 2008.
- Potkowski E., *Dzieje czarownicy – od historiografii problemu do antropologii historycznej*, [w:] *Pochwała historii powszechnej. Księga ofiarowana prof. dr. hab. Andrzejowi Bartnickiemu w dwudziestą rocznicę utworzenia Ośrodka Studiów Amerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego i w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Z. Kwiecień, K. Michałek, L. Mularska-Andziak, H. Parafianowicz, Warszawa 1996, s. 74–75.
- Salmonowicz S., *Procesy o czary w Polsce. Próba rozważań modelowych*, [w:] *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2000, s. 303–321.
- Sochaniewicz K., *O potrzebie systematycznego wydawnictwa materiałów do historii procesów o czary w Polsce*, „Lud” 1925, seria 2, t. IV, s. 165–169.
- Tazbir J., *Procesy o czary*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1978, t. XXIII, s. 151–177.
- Tazbir J., *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa 1987.
- Tuwim J., *Czary i czarty polskie oraz wypisy czarnoksiężskie*, Warszawa 1924.
- Warمیński T., *Die Hexenprozesse im ehemaligen Polen*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für Netzedistrikt zu Bromberg” 1892, s. 27–89.
- Wijaczka J., *Procesy o czary w Wielkopolsce w XVI–XVIII wieku*, „Czas Przeszły. Poznańskie Studia Historyczne” 2017, t. IV, s. 177–190.
- Wrzesiński J., *Dlaczego czarownice? – Wstęp*, [w:] *Czarownice*, red. J. Wrzesiński, Wrocław–Sobótka 2000 (= *Funeralia Lednickie 2*).
- Wyporska W., *Witchcraft in Early Modern Poland, 1500–1800*, Basingstoke 2013.

Notka o autorach:

prof. dr hab. Zbigniew Anusik – kierownik Katedry Historii Nowożytnej w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego, członek Komitetu Nauk Historycznych PAN.

Zainteresowania badawcze: historia Polski i powszechna XVI–XVIII w., historia Szwecji XVI–XVIII w., stosunki polsko-szwedzkie w XVII–XVIII w., historia dyplomacji europejskiej w XVIII w., dzieje Wielkiej Rewolucji Francuskiej 1789–1799, elity dawnej Rzeczypospolitej, struktura własności ziemskiej w Rzeczypospolitej XVII w., genealogia polskich rodzin szlacheckich w XVI–XVIII w.

 zbigniew.anusik@uni.lodz.pl

prof. dr hab. Jacek Wijaczka – pracownik Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Zainteresowania badawcze: historia społeczna Polski w XVI–XVIII w. oraz procesy o czary we wczesnonowożytnej Europie.

 jawi@umk.pl